

typical structural and communicative types of such phraseological units among which the main ones are simple and composite sentences; with extralinguistic factors that influence the formation of a person's character where the main role is played by historical factors, economic conditions, international position etc.; with finding out the connection and dependence of the content of the analyzed phraseological units on the system of national values, traditions and customs of the British ethnic community. A special attention has been paid to the structural types of the phraseological units, their communicative types from the point of view of pragmatics as well as to such phenomena as phraseological synonyms, antonyms, variants, ellipsis.

Key words: phraseological unit, type, proverb, character, personality, person, structure, stereotype, extralinguistic factors.

УДК 811.161.2'367

*Марія Фенко
Зоряна Мацюк*

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ПРИЧИНИ У ФУНКЦІЙНІЙ ПАРАДИГМІ ПРИСЛІВНИКА

Статтю присвячено розгляду проблеми периферійного статусу прислівника як самостійної частини мови та його функційного потенціалу в семантико-синтаксичній структурі речення. Студію зорієнтовано на дослідження семантичної категорії причини, що позначає дію чи явище, які стають мотивом інших подій або явищ. Прислівник, функціонуючи в семантико-синтаксичній структурі речення як причинова синтаксема, зумовлює існування власної каузальної парадигми. Відповідно зроблено спробу цілісного аналізу структурно-семантичних особливостей причинових прислівників, їх систематизації та опису. Прислівник, функціонуючи в семантико-синтаксичній структурі речення як каузальна синтаксема, зумовлює існування власної причинової парадигми. У дослідженні запропоновано класифікацію прислівникової парадигми категорії каузальності. Правомірно виокремлено два різновиди граем: граеми власне причини; аналітичні граеми з каузальною семантикою.

Ключові слова: категорія, парадигма, граема, семантика, каузативність, прислівник, причина, семантико-синтаксична структура речення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Мова – складна, динамічна, різнорівнева система. У сучасній українській літературній мові виділяють фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний рівні. Історія осмислення кожного з яких та їхня

сукупність були предметом дослідження багатьох лінгвістів, зокрема О. Потебні, С. Бевзенка, В. Русанівського, С. Шахматова, В. Грещука, І. Огієнка й інших. Як свідчать наукові розвідки, у мові немає випадковостей, усі процеси і явища є історично зумовленими та історично виправданими.

Відмінність досліджень сучасності полягає в обґрунтуванні функційної специфіки одиниць різних рівнів, опису й систематизації категорійного апарату частин мови з урахуванням їх міжрівневої взаємодії та відхилень від системно заданих зразків, що дає змогу вирізнити і первинну, і вторинну сфери функціонування аналізованих одиниць.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Особливо пріоритетні студії, у яких розглянуто проблеми периферійного статусу таких частин мови як прислівник і числівник, їх функційного потенціалу в семантико-синтаксичній структурі речення.

У системі наявних традиційних дефініцій прислівника як синтаксичної одиниці переважає розуміння її обставинним компонентом речення. Такий погляд традиційної граматики залишає без уваги семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти. В україністиці специфіку семантико-синтаксичної структури речення окреслено в працях І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка, М. Мірченка, О. Межова й ін. Проте означені проблеми потребують ґрунтовного осмислення, оскільки до сьогодні ще не подано докладної характеристики категорійного апарату речення, немає чіткого обґрунтування категорії каузальності та її реченнєвої реалізації.

Актуальність нашої праці зумовлена сучасними новітніми підходами до тлумачення мовних явищ, що забезпечує комплексний аналіз причинової одиниці в семантико-синтаксичній структурі речення.

Мета і завдання статті. Мета наукового пошуку полягає в комплексному вивченні каузальних одиниць, зокрема прислівникову їх реалізацію в семантико-синтаксичній структурі речення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Каузальність – це семантична категорія, що позначає дію чи явище, які стають мотивом інших подій або явищ. Розуміння причини як явища, що викликає інше та має його своїм наслідком, є досить загальним. Причину як філософську категорію класифікують за різними критеріями. Так, наприклад, відповідно до природи каузальних відношень причини прийнято поділяти на «ідеальні й матеріальні, інформаційні й енергетичні, динамічні й статич-

ні, прості й складні, однофакторні й багатфакторні, системні й не-системні, зовнішні й внутрішні, головні й неголовні, об'єктивні й суб'єктивні та ін.» [1, с. 601].

Зазначимо, що дефініції каузальності з філософського погляду, і з погляду мовознавчого є досить складними та неоднозначними в новітній науці. Щоб окреслити семантичний варіант категорії «причина» доцільно з'ясувати передумову, що спонукала до появи того чи того типу каузальності. За такої умови можемо говорити про супроводжуючий і породжуючий фактори.

За твердженням лінгвістів, визначення природи каузальності можливе з урахуванням наступних критеріїв: обґрунтування, доведення, свідчення, привід, стимул тощо. Наведені відношення «передбачають такий зв'язок ситуацій, при якому одна з них асоційована мовцем як достатня підстава для реалізації іншої» [4, с. 110–111].

Систематизації причинових відношень присвячено чимало мовознавчих розвідок, проте немає одностайності у їх виокремленні та класифікації. Серед основних семантичних відтінків представлено: підставу, підтвердження, доказ, передумову, пряме або переносне свідчення, привід, зачіпку, стимул. Означені типи каузальності об'єднуються в структури, що виражають відношення власне-причини та невластне-причини [7, с. 577]. Думка про те, що в семантичній структурі каузальних поширювачів вирізняють інваріантний і варіантний зміст, послідовно простежено в працях Н. Штикало та В. Мединської. На думку науковців правомірно виокремити такі форми вираження категорії причини: неускладнена (чиста) причина, заперечна причина, позитивна причина, уявна причина, додаткова причина, причина як реалізація якої-небудь дії, причина-мотивація умовиводів, ослаблена причина [6, с. 8–9].

Формальним засобом реалізації категорії каузальності часто вважають підрядну частину зі сполучниками *оскільки, тому що* й под., а також вставні компоненти, які функціонують у головній частині та вказують на ступінь вірогідності повідомлюваного (*безумовно, безперечно, здається, мабуть, може, можливо, певно, справді, очевидно та ін.*) [6, с. 8–9].

Каузальність як категорія семантико-синтаксичного плану відзначена глибинним змістом, оскільки зорієнтована на репрезентацію об'єктивного світу в низці його проявів, вільних від людської свідомості. Каузальні відношення виокремлено значно пізніше ніж лока-

тивні та темпоральні. Їх поява «зумовлена тим, що різні дії стали мислитися як результат певної причини, яка викликала їх», тобто ці відношення – «результат усвідомлених людиною більш складних відношень навколишньої дійсності» [2, с. 326].

У чистому вигляді причина практично не існує, вона обумовлена семантичними відтінками, тому формами реалізації каузального значення виступають абстрактні іменники – назви позитивних або негативних почуттів, найменування журби, морально-етичних відношень, потреби, вдячності, нагороди й под. та прийменникові конструкції. Серед прийменників значеннєвою місткістю наділені лексичні одиниці з іменованою постійною каузальною семантикою – *завдяки, внаслідок, у зв'язку з, з причини, у результаті, в силу*. Формуючи значення причини, менш репродуктивними є прийменники *без, від, з, за, через*, які утворюють групу лексичних одиниць каузально-некаузальної орієнтації.

На думку І. Вихованця, причинові синтаксеми становлять віддзеркалення причиново-наслідкових відношень у структурі складного речення, яке є для ускладненого простого речення з названими синтаксемами вихідною (базовою) одиницею [3, с. 147]. М. Мірченко ж стверджує [5, с. 155], що категорія причини – це одне з нижчеперангових категорійних утворень, що в комплексі формують категорію зумовленості як цілісну величину.

Ми вважаємо, що прислівник, функціонуючи в семантико-синтаксичній структурі речення як причинова синтаксема, зумовлює існування власної каузальної парадигми. Прислівники причини базуються на причинових семантико-синтаксичних відношеннях складно-підрядного речення, наприклад: *Дівчина зозла гримнула дверима* (В. Підмогильний) – *Дівчина гримнула дверима, тому що розізлилась*. Прислівникову парадигму категорії каузальності утворюють два різновиди граем: 1) граєми власне причини; 2) аналітичні граєми з каузальною семантикою.

Першу групу формують прислівникові граєми *зозла, зопалу, згарячу, зосліпу, знічев'я, знестямки, спрожогу, ненароком, тому, хоч-не-хоч, спересердя* та ін., які безпосередньо визначають причину виконання/невиконання дії, наприклад: *Бувайте здорові! Сподіваюсь, ви не спересердя не пишете до мене?* (Леся Українка); *Зопалу кинув їй образливі слова...* (М. Бажан); *Знову миша спрожогу кидається убік, – знову ганяє по мишоловці...* (Панас Мирний); *Італьський*

спересердя кинув на стіл ніж і вилку, які досі держав в руках (І. Франко); *Спересердя* став кричати на хлопця (М. Стельмах); *Тут серце спересердя* перепалило тобі, мов на жужелицю! (М. Кропивницький); *Двері відчинилися, і Петро спрожогу* вибіг (Панас Мирний); *Генрись навмисно* не хотів наперед говорити татові нічого (І. Франко); *Зелені свята, під час вистави, Марків партнер палахнув ізгарячу* в його з обрізу (С. Васильченко); *Василина* вхопила торбу і, як птиця, вилетіла *знестямки* на фургон туди, де було найгустіше *дівчат* (І. Нечуй-Левицький). У власне причинових прислівникових грамах спостерігаємо реалізацію значення цілої підрядної частини складнопідрядного речення в одній граемі з семантикою зумовленості дії через певну причину. Тому такі грами можемо вважати семантично складними.

Щодо аналітичних грам із каузальною семантикою, то вони охоплюють адвербіалізовані прийменникові форми родового, давального, знахідного й орудного відмінків іменних частин мови. Крім каузальною значення ці форми містять певні відтінкові семантичні нашарування, що дозволяє нам виділити такі аналітичні грами:

а) грами, що виражають найзагальніші відношення причини й формуються за допомогою прийменника *через*, наприклад: *Гірко* жилося Тарасові в рідній сім'ї *через злидні та недостачі* (Панас Мирний); *Струмись води, повернутий на корму, проте, одразу припинився* *через несправність помпи* (Ю. Яновський); *Досі не писала* *через брак часу* (Леся Українка); *Зрештою копач* *погиб* *через необережність...* (І. Франко);

б) грами, утворені за допомогою прийменників *від*, *за*, *з*, що допомагають у реалізації додаткового значеннєвого відтінку – вказують на походження, джерело дії, стану чи процесу, наприклад: *І тільки при людях, мабуть, дерева тремтять* *від страху...* (Л. Костенко); *Як він ішов! І ніхто не бачив, і ніхто* *від краси* *не зомлів* (В. Симоненко); *У нас* *від нещастя* *вони не в'януть, а плачуть* (В. Симоненко); *Минало в хлопців оп'яніння* *від краси...* (В. Симоненко); *Стара верба* *од старості* *зомліла, забула, що казав їй водяник* (Л. Костенко); *Наснилося, з розлуки* *наверзлося, з морозу склякло, з туги* – аж лящить (В. Стус); *З тої досади* *Гнат* *став ще мовчазнішим* (М. Коцюбинський); *А ти здригаєшся* *од моїх зойків, наче од сейсмічних поштовхів?* (В. Стус); *Вмирав нарцис з журби, з кохання. Вмирав...* *І чув самотній він чийсь слова, чийсь зітхання і поцілунків срібний дзвін...* (О. Олесь); *З кохання* *плакав я, ридав* (П. Тичина);

в) грамеми, що реалізують семантику підстави з відтінком відплати (передає прийменник *за*), наприклад: *Колись за іскристі, немов з сонця виплетені коси, він називав свою дружину вербичкою* (М. Стельмах); *Подякував за хліб, за сіль і за науку добрим людям* (Т. Шевченко); *Прости мені за грішне слово, брате* (Леся Українка). Ця морфема також спрямована у багатьох випадках на реалізацію значеннєвого відтінку перешкоди, наприклад: *За вічним тим «ніколи» все не могла зібратись Вутанька провідати сестру* (О. Гончар); *Тепер мені спокійніше, а то я за турботами не міг часом спочивати як слід* (М. Коцюбинський);

г) грамеми з каузально-наслідковим семантичним відтінком формує прийменник *завдяки*, вказуючи на таку причину, яка найбільшою мірою сприяє позитивному наслідкові, наприклад: *І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки настійливості Лукії Назарівни* (О. Гончар);

г) грамеми зі значенням результативної каузальності отримуємо завдяки прийменникам *внаслідок*, *у результаті*, *під*, наприклад: *Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його огорнув жаль* (М. Коцюбинський);

д) грамеми, що виражають обов'язкову мотивацію дії чи стану утворюємо за допомогою прийменників *у силу*, *з приводу*, *з нагоди*, *зважаючи на*, *з огляду на*, наприклад: *З нагоди заручин вперше співають весільну пісню...* (І. Франко); *Він переїхав до провінціальної якоїсь школи і там сказав директорові, що мусив кинути рідний город з огляду на кліматичні умови* (М. Рильський).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, категорія каузальності відзначена глибинністю змісту та широтою вираження. Вона диференційована на два основні семантичні сегменти – «власне-причина», «невласне-причина». Прислівник, функціонуючи у семантико-синтаксичній структурі речення, потрапляє у поле категорії каузальності і стає виразником причинової семантики реалізованої у грамемах синтетичної й аналітичної форм із низкою семантичних відтінків. Проблема функціональною специфіки частин мови є дискусійною й потребує подальшого докладного обґрунтування та висвітлення в науковій літературі.

Джерела та література

1. Большая советская энциклопедия : в 30-ти т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – [3-е изд.]. – М. : Сов. энцикл., 1970–1978. – Т. 20. – 608 с.

2. Боярцева Г. С. Глагольные словосочетания с предлогом «ЗА» и винительным падежом зависимого имени / Г. С. Боярцева // Уч. зап. Калинингр. гос. пед. ин-та. – 1959. – Вып. VI. – С. 312–335.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. Ляпон М. В. Прагматика каузальности / М. В. Ляпон // Русистика сегодня. Язык: система и её функционирование. – М. : Наука, 1988. – С. 110–121.
5. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / Мірченко М. В. – [2-ге вид.]. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
6. Медынская В. Л. Синтаксическая категория причины и её взаимодействие с другими синтаксическими значениями (по данным русского языка I половины XIX в.) / В. Л. Медынская. – Днепропетровск : [б, и.], 1973. – 16 с.
7. Русская грамматика : в 2-х т. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. : Синтаксис. – 709 с.
8. Степаненко М. І. Валентність каузального поширювача і її зв'язок із семантичною та формально-граматичною структурою речення / М. І. Степаненко // Вісн. Запоріз. держ. ун-ту. – 2001. – № 3.
9. Степаненко М. І. Каузальні прислівники у функції семантичних поширювачів реченнєвої структури / М. І. Степаненко // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки : Мовознавство. – 1999. – № 5 (15). – С. 15–26.

Фенко Мария, Мацюк Зоряна. Семантико-синтаксическая категория причины в функциональной парадигме наречия. Стаття посвящена рассмотрению проблемы периферийного статуса наречия и его функционального потенциалу в семантико-синтаксической структуре предложения. Работа направлена на исследование семантической категории причины, которая отмечает действие или явление, которые становятся мотивом других событий или явлений. Наречие, функционируя в семантико-синтаксической структуре предложения как каузальная синтаксема, предопределяет существование собственной каузальной парадигмы. Сделана попытка целостного анализа структурно-семантических особенностей каузативных наречий, их систематизации и описания. Наречие, функционируя в семантико-синтаксической структуре предложения как каузальная синтаксема, предопределяет существование собственной каузальной парадигмы. Правомерно выделены две разновидности граммем: граммемы собственно причины; аналитические граммемы с каузальной семантикой.

Ключевые слова: категория, парадигма, граммема, семантика, каузативность, наречие, причина, семантико-синтаксическая структура предложения.

Fenko Mariya, Matsiuk Zoryana. Semantic-Syntactic Category of Causes Functional Paradigm Adverb. The article is devoted consideration of problem of peripheral status of adverb as independent parts and him to funkciynogo potential in to semantiko-syntactic to the structure of a sentence. A studio is orientated on research of semantic category of reason which marks an action or phenomenon, which become reason of other events or phenomena. An adverb, functioning in to semantiko-syn-

tactic to the structure of a sentence as prichinova sintaksema, predetermines existence of own causal paradigm. The attempt of integral analysis is done structurally semantic features of kauzativnikh dialects, their systematization and description. An adverb, functioning in to semantiko-syntactic to the structure of a sentence as reason sintaksema, predetermines existence of own causal paradigm. It is offered in research classification of adverbial paradigm of category of kauzal'nosti. Two varieties of gramem are legitimately selected: gramemi actually reasons; analytical gramemi with causal semantics.

Key words: category, paradigm, gramema, semantics, kauzativnist', adverb, reason, semantic-syntactic structure of the sentence.

УДК 811.161.2'367

Раїса Христіанінова

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ РІЗНОВИДИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено актуальній проблемі теорії складних речень. У ній досліджено безсполучникові конструкції, утворені граматично рівноправними предикативними частинами, поєднаними сурядним зв'язком, обґрунтовано можливість зарахування таких конструкцій до складносурядних речень. Проаналізовано семантико-синтаксичну організацію цих мовних одиниць і виокремлено їхні семантико-синтаксичні типи та різновиди. Установлено, що безсполучникові складносурядні речення функціують у сфері єднальних, зіставно-протиставних та приєднувальних відношень. Значеннево найрозгалуженіші конструкції з єднальними відношеннями між предикативними частинами, вони репрезентовані кількома різновидами – зі значенням переліку одночасних або послідовних у часі подій, сумісності дій, обмежувальним та наслідковим. Зіставно-протиставні та приєднувальні безсполучникові складносурядні речення представлені значно вужче. Безсполучникові і сполучникові конструкції здебільшого постають як формально-синтаксичні варіанти тих самих складносурядних речень. Незначна частина безсполучникових складносурядних речень не мають відповідників серед сполучникових.

Ключові слова: безсполучникове складносурядне речення, сурядний зв'язок, єднальні семантико-синтаксичні відношення, зіставно-протиставні відношення, приєднувальні відношення.

Постановка наукової проблеми та її значення. Конструкції із безсполучниковим поєднанням предикативних частин мали різне